

Mâtürîdî'de Büyük Günah Konusu ve İnsan Tasavvuru

The Subject of Major Sin and Human Conception in Mâtürîdî

Muhammet AYDIN

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri
Bilim Dalı

Asst. Prof., Gumushane University, Faculty of Theology, Department of History
of Islamic Sect, Gumushane/Turkey

maydin@gumushane.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0099-9024

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 19 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Kasım / November 2022

DOI: [10.53683/gifad.1177264](https://doi.org/10.53683/gifad.1177264)

Atıf / Citation: Aydın, Muhammet. "Mâtürîdî'de Büyük Günah Konusu ve İnsan Tasavvuru / The Subject of Major Sin and Human Conception in Mâtürîdî". *Gifad: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / The Journal of Gumushane University Faculty of Theology*, 12/23 (Ocak/January 2023/1): 26-51

İntihal: Bu makale özel bir yazılım ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by special software. No plagiarism was detected.
Web: <http://dergipark.gov.tr/pub/gifad> **Mail:** ilahiyatdergi@gumushane.edu.tr
Copyright© Published by Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Gumushane University, Faculty of Theology, Gümüşhane, 29000 Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Din en genel biçimiyle Allah tarafından vaz' edilen insanların dünyevi mutluluklarını ve maslahatlarını gözeten ilahi kurallar bütünü şeklinde tanımlanır. İnsanların mutluluğunu, huzurunu sağlamak adına bir takım emirler teklif etmesi ve bazı yasaklar koyması gayet tabiidir. Dinler müntesiplerine bir de inanç sistemi sunarlar. Bu noktada dinin sunduğu emirler yasaklar bütünü ile inanç sistemi arasındaki ilişki önem kazanmaktadır. İslam düşüncesinin erken dönemlerinde de iman ve amel şeklinde dile getirilen bu ilişkinin niteliği farklı kanaatlerin oluşmasına yol açmıştır. Kimileri ameli imanun özüne dâhil ederken kimileri amel ve iman ayrılığını savunmuşlardır. Kimileri ise üçüncü bir yolun imkânından söz etmişlerdir. Biz bu tartışmaların tarihsel serüvenine temas etmeyip daha ziyade İslam düşüncesinin önemli kurucu isimlerinden biri olan Mâtürîdî üzerinden onun düşüncelerini insan tasavvuru açısından ve nihayetinde ulaştığı sonuçların toplumsal barışa katkıları bakımından önemini ve anlamını tespit etmeye çalışacağız. Çünkü teolojik sistemler inananların sadece itikâdi ihtiyaçlarına cevap vermekle yetinmezler. Aynı zamanda insanların anlam arayışlarına tatmin edici cevaplar vermeyi ve ürettiği bilgilerle toplumsal barışa, huzura ve istikrara katkı sağlamayı amaçlarlar. Dolayısıyla bu çalışmamızda Mâtürîdî'nin çözümlemelerinden hareketle sahip olduğu insan algısına ulaşılmaya çalışılacaktır. Zira insan algısı ve insana dair yaklaşımlar, merkezi kavramlardır ve dinlerin temel doktrinlerini ve paradigmalarını belirler. Ayrıca yazarın ulaştığı sonuçlardan hareketle bunun toplumsal barışa ne gibi katkıları olduğu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Büyük Günah, İnsan, Toplum.

Abstract

Religion, in its most general form, is defined as a set of divine rules that take care of the mundane happiness and interests of people as preached by Allâh. It is quite natural for people to offer some orders and impose some prohibitions in order to ensure their happiness and peace. Religions also offer their followers a belief system. At this point, the relationship between the orders and prohibitions offered by religion and the belief system has gained importance. The nature of this relationship, which was expressed in the form of faith and deeds in the early periods of Islamic thought, had led to the formation of different opinions. While some had included deeds in the essence of belief, others had defended the separation of deeds and belief. Others had spoken of the possibility of a third way. We will not touch on the historical adventure of these discussions, but rather try to determine the importance and meaning of Mâtürîdî's thoughts in terms of human imagination and ultimately the contribution of his results to social peace, through Mâtürîdî, one of the important founding names of Islamic thought because theological systems are not content to respond only to the

theological needs of believers. At the same time, they aim to provide satisfactory answers to people's search for meaning and to contribute to social peace, tranquility and stability with the information that they produce. Therefore, in this study, it will be reached the human perception that Mâtūrīdī has based on his analysis because human perception and human approaches are central concepts and determine the basic doctrines and paradigms of religions. In addition, based on the conclusions reached by the author, what kind of contributions this has to social peace will be discussed.

Keywords: *Kalām, Mâtūrīdī, Major Sin, Human, Society.*

Extended Summary

In this article, we would like to evaluate Imām Mâtūrīdī's approach to the subject of great sin and his conception of man through it. Regardless of the field or discipline, it should be considered to what extent the knowledge produced contributes to the social field/peace/stability. In this sense, we would like to state that Mâtūrīdī's views on major sin will be evaluated from this perspective as much as possible. Because the contribution of scientific knowledge produced in the religious field in terms of the welfare of the society should also be dealt with it and discussed.

In particular, it will be focused on what the analyzes expressed by Mâtūrīdī mean in terms of human perception. The human perception of the author can also give us important references about the conception of society.

Mâtūrīdī does not find it appropriate to compare the concept of kufr or shirk in the real sense for a person who commits a sin, be it small or big. It has several references for it. The first is that Allāh ordered His prophet to ask forgiveness for his sins and for the sins of both men and women. Because it is not possible for sinful believers to be ordered to ask for their forgiveness while they have the quality of unbelief or shirk.

The other is that Allāh invites believers who commit sins to sincere repentance and addresses them as believers. As a matter of fact, it is not possible for him to order them to ask for forgiveness in the name of faith that has been lost. For, as Allāh forbade His prophet from asking forgiveness for the polytheists, He also forbade the hypocrites from performing the funeral prayer.

Undoubtedly, Mâtūrīdī's approaches and thoughts on sin give us some clues in learning about his human concept. That is to say, man is not an angelic being free from committing sins. The sins in the Qur'ān and the

mentioning of repentance afterwards offer perspectives on how to evaluate this issue because repentance is both a reality for a person/believer and it implies the existence of an element of faith.

While Māturīdī sees man as a being who can commit sin, he gives clear views on the separation of faith and deeds, so it can be said that he is close to the theology of hope, not to the ideology of takfir. Because beliefs are values that cannot be established by oppression and domination. No creature has the power to command or hinder the faith of another. Beliefs are behaviors specific to the field of thought and emotion. In some aspects, language has a relationship with beliefs. It is not possible to use someone else's language, and it is not possible to dominate over his heart.

When we look at his thoughts on the great sin, it is seen that Māturīdī approaches the subject from a social perspective. Because, in his conception of society, the legitimacy of the *shārī'* judgments depends on the interests of the society. When the benefits disappear, customary and social needs and mental obligations can dispose of the old ones and impose new sanctions. The free will of individuals and societies constitute the main dynamics of change and renewal in Māturīdī's conception of society.

The human imagination of theological structures and religions is very important and decisive. Because today's people approach the doctrines with very pragmatist motives and focus on what the doctrine promises. Therefore, the perception of the human being produced in theology is of central importance. Because modern man is in search of meaning through the theological systems produced and seeks reasonable and convincing answers to his questions.

On the other hand, does the information produced socially lead to peace, unity, order and sharing? Or whether it leads to separation, uncertainty and chaos, it is now of vital importance in our globalizing world. It does not seem possible anymore to live in a kind of ghettos by closing in on themselves. Therefore, it is important in terms of social stability and perhaps on a global scale whether the results achieved in matters of faith enable a monist understanding or a pluralistic understanding in which basic constants are determined. In this sense, it can be said that Māturīdī has a more inclusive, encompassing and positive formulation/theology and discourse.

When we look at the subject from Māturīdī's philosophy of wisdom, it is understood what this subject corresponds to in the whole of his system. It is seen that Māturīdī's explanations about faith do not only act on nass but

also make rational, factual, sociological and anthropological approaches. At the same time, we can say that it is close to human-centered theology, which does not neglect human beings by emphasizing wisdom and giving place to maslahah.

Our sage bravely faced the currents of his age. He did not remain insensitive and indifferent to the intellectual problems he experienced, on the contrary, he tried to produce rational and convincing answers to the problems in his own methodology. Our task should be to construct a dynamic theological language that can produce answers to contemporary challenges and current problems by re-reading Mâtürîdî and furthering the theological system that he laid the foundations of. In this respect, it is a great responsibility for us to read, understand and interpret Mâtürîdî as a whole.

Giriş

Büyük Günah Tartışmalarını Anlamak

Bu makalemizde İmam Mâtürîdî’nin büyük günah konusuna yaklaşımını ve bunun üzerinden insan tasavvurunu değerlendirmek istiyoruz. Makalenin amacı sadece müellifin büyük günah konusunda ne düşündüğü, iman amel ilişkisine nasıl baktığı değildir zira bu konular hakkında çalışmalar yapılmıştır.¹ Amacımız büyük günah² konusu özelinde, yazarın düşüncesindeki insan tasavvuru ile toplum tasarımı bu perspektiften okumaya çalışmak olacaktır.

Hangi alanda ya da disiplinde olursa olsun üretilen bilginin toplumsal alana, barışa ve istikrara ne düzeyde katkılar verdiği konusu önemsenmelidir. Bu manada Mâtürîdî’nin büyük günah konusundaki görüşlerini mümkün olduğu ölçüde bu açıdan da değerlendirmeye çalışılacağını belirtmek isteriz. Zira dini alanda üretilen bilimsel bilginin toplumun maslahatı açısından katkıları da ele alınıp konuşulmalıdır.

Büyük günah tartışmaları ya da iman-amel ilişkisi konusu tarihimizde neden büyük gerilimlere yol açmıştır? İslâm düşüncesinde yer edinen ekoller iman, amel, günah konularında neden bu kadar detaylı arayışlarda bulunmuşlar ve tartışmışlardır? İnsanlığa huzur, barış ve esenlik vaad eden bir dinin müntesipleri bu tartışmaları neden barış ikliminde yürütememişlerdir? Söz gelimi tekfire varmadan bu kelâmi konular tartışılmaz mıydı? Tekfirin arkasında yatan insani, toplumsal, mezhebi ya

¹ Konunun tarihsel gelişimi ve süreci hakkında bk. (Tunç, 1978, 325-342; Türkgülü, 2000, 63-88).

² Kur’an’da günahla ilgili terimler hakkında bilgi için bk. (Uğur, 2017, 679-689).

da siyasi saikler nelerdir? Birlik ve beraberlik konusunda İslam dininin büyük duyarlılığı bulunmasına rağmen iman, amel ve günah tartışmalarında Müslüman toplumlarının performansı nasıl olmuştur?³ Biz tabii ki yukarıda dile getirdiğimiz bütün soruların cevabını bir makale sınırları dâhilinde bulabilecek değiliz. Ama Mâtürîdî özelinde onun dile getirdiği çözümlemelerin insan algısı bakımından ne anlam ifade ettiği üzerinde durulacaktır. Müellifin insan algısı bize aynı zamanda toplum tasavvuruna dair önemli referanslar verebilecektir. Nitekim dinin günah kavramlaştırmasıyla temel insan hakları ihlalinin önüne geçilmeye çalışıldığı savunulabilir. Dolayısıyla “insan haklarının varlığı, devamlılığı, korunması ve ihlalinin cezalandırılması dini bir bağlamdan bağımsız değildir.” (Öge, 2010, 178). Yine Mâtürîdî’nin temel paradigmasının peygamber tasavvuruna nasıl etki ettiği de kısaca ele alınacaktır.

Güncel sorunlarımızı çözmeye geleneğimiz büyük imkânlar barındırmaktadır. Bu aşamada ideolojik davranmamak gerekir. Sağlıklı bir gelenek tasavvuruna ihtiyacımız bulunmaktadır. “İslâm düşüncesinin entelektüel temellerinin yeniden yorumlanması çabalarının eksik yönlerinden biri, İslam düşünce geleneğini ihmalidir. Hâlbuki modernleşmenin doğurduğu problemlere aranan çözümler bağlamında ‘eski’nin yeni kılıflara girerek, ‘yeni’nin de eski köklere sarılarak bir etkileşim ağı örmeleri her zaman imkân dâhilindedir. Bu yüzden gelenekten farklı damarlar keşfetmek mümkündür. Ondan tamamen bağımsız düşünce biçimleri temelsiz kalmaktadır.” (İşcan, 2015, 224). Bu manada Mâtürîdî düşünce sistemi, İslam düşüncesinin entelektüel temellerinin yeniden yorumlanmasında ve kimi aktüel sorunlarımızın çözümünde bize düşünüldüğünden daha da faydalı olabilir.

1. Mâtürîdî’nin Büyük Günah Konusundaki Yaklaşımları

Mâtürîdî bu konuyu detaylı bir biçimde ve müstakil bölümde ele almaktadır. Önce günahın dindeki durumunu ve günah işleyenlerin konumlarını ele almaktadır. O bu konu hakkındaki görüşlerini iki başlıkta değerlendirmektedir: Bir grup günahların hepsini kişiyi imandan çıkarma konusunda aynı statü içinde mütalaa etmiştir. Yani büyük ve küçük ayrımı olmadan bütün günahlar kişiyi imandan çıkarmaktadır. (Mâtürîdî, 2013, 487). Ardından bu görüşte olanların dayandıkları ayetlere yer vermektedir.⁴ Diğer grup ise günahları iki gruba ayırmış, birini küçük günah addederek

³ Konu farklı açılardan da ele alınmıştır. Büyük günah konusunun ahlak metafiziği ile ilişkisi hakkında bk. (Şaşa, 2021, 5-69).

⁴ Bk. en-Nisâ 4/14; el-Ahzâb 33/36 ve en-Nisâ 4/31.

büyüklerinden kaçınmak, affa uğramak, cezasını çekmek suretiyle ve benzeri yollarla bağışlanacağını kabul etmiş; diğerini de büyük günah olarak tespit etmiş ve bunlar hakkında kanaatine yer vermiştir: “Onların küçük günahlar hakkındaki görüşleri –ki bizim de kanaatimiz aynı mahiyettedir- sahiplerini imandan çıkarmayacağı yolundadır.⁵ İmanın devamı halinde de cehennemde ebediyyen kalmak isabetli bir görüş değildir. Çünkü bu Cenab-ı Hakk’ın ‘Zerre miktarı hayır işleyen onun karşılığını görür’⁶ ilahi beyanında yer alan vaadden caymayı gerektirir.” (Mâtürîdî, 2013, 490) şeklinde düşüncesini dile getirmektedir.

Mâtürîdî küçük olsun büyük olsun günah işleyen kimse için gerçek manada küfür veya şirk kavramını nispet etmeyi uygun bulmamaktadır.⁷ Bunun için birkaç referansa sahiptir. İlki Allah’ın peygamberine hem kendisinin hem de kadın ve erkek müminlerin günahları için istiğfarda bulunmasını emretmesidir.⁸ Zira günahkâr müminlerde küfür veya şirk niteliği varken onların bağışlanması için dilekte bulunmanın emredilmesi olası değildir.⁹ Göndermede bulunduğu ayet hakkında Mâtürîdî’nin yorumu şöyledir: “Cehennemlik olduğunu bildiğimiz kimsenin bağışlanmasını dilemeyi bize yasaklamak suretiyle bu ayet, Allah’ın söz konusu kimsenin iman etmeyeceğini bilmesi sebebiyle onu bağışlamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla Allah’ın onu bağışlamayacağını bildiğimizden onun bağışlanmasını dileyemeyiz.” (Mâtürîdî, 2017a, 6/495). Ardından Mâtürîdî konuyu biraz farklı bir yöne taşıyarak akıl ve hikmet bakımından Allah’ın kâfirlere ebedi olarak azap etmesini ve onları bağışlamamasını birkaç sebeple açıklamaktadır.¹⁰ Diğerisi ise Allah’ın günah işleyen müminleri samimi bir şekilde tövbe etmeye çağırması ve onlara mümin sıfatıyla hitap etmesidir.

⁵ “Mutlak tehdidin kâfirler hakkında geldiği ortaya çıktığına göre mümin olup büyük günah işleyenler hüküm itibariyle onlara dâhil edilmemiştir.” (Mâtürîdî, 2019c, 16/77).

⁶ ez-Zilzâl 99/7.

⁷ “Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez; o zerre, bir iyilik ise onu katlar, kendi katından da büyük mükâfat verir.” (en-Nisâ, 4/40). Bu ayeti Mâtürîdî şöyle te’vil eder: “Kat kat karşılık verilmeye en layık olan iyilik ise Allah’a imandır. Dolayısıyla büyük günah işleyen kimsenin cehennemde ebedi kalması ve iman menfaatinin kendisinden giderilmesi söz konusu değildir.” (Mâtürîdî, 2019c, 16/177).

⁸ Muhammed 47/19.

⁹ et-Tevbe 9/113.

¹⁰ “1. Bu durumda Allah’ın düşmanıya dostu eşit olur. Düşmanla dostu eşit tutan kimse hikmet sahibi sayılmaz. 2. Böyle bir kimse Allah’ın yanında başka bir varlığa taptığında bu başkasına cahilliğinden ötürü tapmaktadır. Bu cehalet ise ebediyyen kalkmaz. 3. Eğer kâfir bağışlanırsa fiillerin hikmeti ortadan kalkar. Çünkü fiiller ya övgü ya da yergi olması düşünülen neticelerden dolayı emredilir. Eğer bu kimse bağışlanırsa yerilmesi gereken fiilleri sebebiyle övülmüş olur. Bunda hikmetin dışına çıkmak vardır.” (Mâtürîdî, 2017a, 6/496).

Nitekim onlardan zail olmuş iman adıyla af dilemesini emretmesi mümkün değildir. Zira Allah peygamberini müşrikler için af dilemekten sakındırdığı gibi münafıkların cenaze namazını kılmaktan da yasaklamıştır.¹¹ Mâtürîdî iman amel ayrılığını benimsediği için¹² istiğfar emri ya da yasağı konusunda bazı rasyonel argümanlar sıralamaktadır: “Müminlerin günahı bulunmadığı ya da bağışlanmış olduğu halde peygamberin istiğfarla emredilmesi ihtimal dâhilinde değildir. Çünkü *istiğfar, bağışlanmanın talep edilmesidir*. Günahları affedilmiş bulunan biri için istenmesi, gufrân gibi ilahi bir nimetin gizlenmesi manasını taşır. Bu ise nimete karşı nankörlüktür. Aksine böyle bir durumun gereği şükür ve hamdetmekten ibarettir. Günahkârlığın bulunmadığı bir konumda bağışlanmanın talep edilmesi ilahi sıyânetin hiçe sayılması ve Allah’ın zulmetmemesinin istenmesi manasına gelir. Zira böylesini cezalandırmak ilahi hüküm açısından zulümdür. Bir de Resûlullah’ın ve meleklerin emrolundukları kimseler için bağışlanma talebinde bulunup da dileklerinin yerine getirilmemesi mümkün değildir. Bu söylediklerimizle kanıtlanmış oldu ki, iman vasfı her günah sebebiyle zâil olmaz.” (Mâtürîdî, 2013, 492). Son olarak büyük günahlardan adam öldürme fiilini işleyenlere mümin vasfının verilmesi, onlara kâfir denmemesidir. Şayet büyük günah işlemek, sahibini imandan çıkarsaydı bu tarz bir hitapta bulunmak anlamsız olurdu. (Yeprem, 2018, 32).

Mâtürîdî konuya *ilahi irade* perspektifinden de yaklaşır. Şöyle ki ‘Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz...’¹³ Bu ayet üzerinde şöyle bir yorumda bulunmaktadır: “Bilindiği gibi şirk tövbe ile affedilebilir. Şu halde bu ilahi beyan karşısında büyük günahların tövbesiz affedilmeyeceğini ileri sürenin telakkisi değerini kaybetmiştir. Zira yüce övgülere layık olan *Allah kendisine bağışlama iradesi nispet etmiştir* ve bu, ilahi hikmet içinde bulunanlar arasında yer almıştır. Dolayısıyla bu hikmetin yok sayılması bilgeliğe ters düşen bir davranıştır. Allah böyle şeylerden münezzehtir.” (Mâtürîdî, 2013, 494).

Mâtürîdî meseleye Allah tasavvuru bakımından da eğilmektedir. Zira ona göre yapılan değerlendirmelere bakıldığında Allah’ın gereği gibi takdir edilemediği görülmektedir. Şöyle ki, küçük günahları küfür ve şirk

¹¹ et-Tevbe 9/84.

¹² Mâtürîdî Zümer 33. ayetin yorumunda, ayette yer alan tasdiki, *davranışlarıyla tasdik* şeklinde yorumlayan Hasan Bastî’ye katılmamaktadır. “Mümin, tevhide uygun davranmasa ve söylediğimiz fiillerden kaçınmasa bile, Allah ya belli bir süre azap ettikten sonra veya azap etmeyip bağışladıktan sonra yine de bahsettiği mükâfatı ona verecektir. En doğrusunu Allah bilir.” (Mâtürîdî, 2018e, 12/356).

¹³ en-Nisâ 4/48.

kabul etmek yahut onların cezası olarak cehennemde ebedi kalışı önermek kabul görmeyecek bir anlayıştır. Söz konusu görüşün sahibi bu telakkisi sebebiyle afiüv, gafûr ve kerîm diye bildiği Allah’ın kendisine düşman olmasını gerekli hale getirmiş olur. Aynı kişi bağışlayıcılık ve esirgeyicilik vasfını nefyedip; her katı yürekli ve kötü huylu kimsenin nitelendirilebileceği vasıfları yakıştırdığı yüce varlığa karşı da düşmanca tavır takınmış durumuna düşer ve sonunda başkalarına nispet ettiği küfür ve ebedi azaba kendisi muhatap olur. Zira rabbın sıfatlarını tebdîl eden bu tutum günahların en büyüğüdür. Ayrıca Allah hakkında kötü zandan da söz edilebilir: “Bu telakkiyi benimseyenler Allah’ı zulümle nitelemiş olur, çünkü bunda bir sürçmeden dolayı bütün iyiliklerin geçersiz hale gelmesi söz konusudur. Doğru olan hüküm Allah’ın, izhar ettiği lütuf ve keremi çerçevesinde daima iyi davranışı ödüllendirdiği gibi bazen kötü davranışa bile iyilikle mukabelede bulunduğu şeklindedir. Bir de Allah’ı cehle nispet ediş söz konusudur.” (Mâtürîdî, 2013, 495).

2. Mâtürîdî’de Büyük Günah Konusu ve İnsan Tasavvuru

Mâtürîdî’nin günah konusundaki yaklaşımları ve düşünceleri şüphesiz onun insan tasavvurunu öğrenmede bize bazı ipuçları verir.¹⁴ Şöyle ki, insan günah işlemekten âzâde meleki bir varlık değildir. Kur’an’da yer verilen günahlar ve ardından tevbenin zikredilmesi aslında bu konunun nasıl değerlendirilmesine dair bakış açıları sunarlar.¹⁵ Çünkü tevbe insan/mümin için hem bir gerçekliktir hem de iman unsurunun varlığını ihlas etmektedir. Mâtürîdî’nin yorumlarında insan gerçekliğine ve reel olguya önem verdiğini görmekteyiz. “*‘Ey iman edenler! Hepiniz Allah’a tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.*”¹⁶ *‘Ey iman edenler! Samimi bir tövbe ile Allah’a dönün, umulur ki rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter.*”¹⁷ ifadeleriyle insanlara imanın mevcudiyetiyle birlikte tövbe etmeyi gerekli kılmış ve tövbe yoluyla kendilerini bağışlayacağını haber vermiştir.” (Mâtürîdî, 2013, 492).

Mâtürîdî konuya dilsel açıdan da değinerek günah işleyen kişilerden iman niteliğinin kaybolmadığını anlatmayı denemektedir. “Eğer nasslarda

¹⁴ Mâtürîdî’ye göre “yaratılışın gayesi insandır. Çünkü insanın yaratılması, âlemin inşasıyla hedeflenen gayenin gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Zira insanın var edilişi, tevhidin bilinmesine, Allah’ın hikmet ve cömertliğinin idrak edilmesine vesile olmakta; onun yaratılmasıyla yaratılışın hikmeti açığa çıkmaktadır.” (Mâtürîdî, 2006, 5/370; Demir, 2020, 165).

¹⁵ “Hem ilk günah hem de ilk tevbe, insan oluşun bir neticesidir. Aynı zamanda ilk günah, mutlak olarak bilen, gören, güç ve otorite sahibi olan Allah’ın kendi iradesiyle insanoğluna Allah’a muhalefet etme yetisi verdiği için en açık ve ilk belirtisidir.” (Demir, 2020, 216).

¹⁶ en-Nûr 24/31.

¹⁷ et-Tahrîm 66/8.

bazı davranışlar sebebiyle kişinin küfürle vasıflandırılması bahis konusuysa bu, sözü edilen davranışın kâfirlerin bir eylemi olması ilgisiyle lugavi bir mecazdır. Tıpkı bir şeyin sonuca ulaştırıcı mahiyetini anlamayan kimse için sağır ve kör denilmesi gibi. Söz gelimi ‘*Kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâr ederse...*’¹⁸ Bu ayette icbar altında küfrü telaffuz eden kimseye küfür vasfını gerçek manada değil sadece lafzi/lugavi olarak nispet etmiştir.¹⁹ Çünkü bu kişinin kalbi imanla doludur.” (Mâtürîdî, 2013, 493). Yine bu meyanda “*İman edenlerin Allah’ı anma ve O’ndan inen Kur’an sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi?*”²⁰ ve benzeri ayetlerine referansla benzer yargıda bulunmaktadır. Bu ayetlerde Allah davranışlarından dolayı müminleri kınamış ve sergiledikleri tutumlar sebebiyle azabın çetin olacağını haber vermiş fakat iman vasfını onlardan kaldırmayıp sadece kınamıştır. Meselenin temellendirmesini kendisinden izleyelim: “Konuya akıl açısından bakıldığında bir şeyin gereğini yerine getirmeme durumunda gündeme gelen kınama dostlar arasında söz konusu olur. Düşmanlar arasında ise tartışma ve savaş cereyan eder. Şu halde büyük günah işlenmesi durumunda bile iman vasfının kişilerde devam ettiği gerçeği kanıtlanırken böylesini imandan çıkarmanın görüşüyle onun küfre girdiğini söyleyenin telakkisinin de yanlışlığı ortaya çıkmış olur.” (Mâtürîdî, 2013, 573). Yine lanet-günah²¹ ilişkisinde de insanın maslahatını gözetken bir dil kullandığı görülmektedir. Doğrusu buradaki tespitlerin inanan insanlara ümit aşılması bakımından da olumlu katkılar sağladığı söylenebilir.²² “Her günah işleyen kimse ilahi rahmetten kovulmuş değildir. İşlediği günahın cezasını çeken kimse için lanet kavramı artık kullanılamaz. Ayrıca hakkında ‘Allah’ın lanetine uğrasın!’ denilen herkes de buna layık olmuş değildir.” (Mâtürîdî, 2013, 525).

Mâtürîdî’nin adalet idesi/ilkesi üzerinden yaklaşımları da insan tasavvuruna dair daha gerçekçi ve pozitif bir dili ve anlayışı benimsediğini

¹⁸ en-Nahl 16/106.

¹⁹ Mâtürîdî iman akdinde iradenin altını çizmektedir. “Allah, imanın tam özgür bir irade ile gerçekleşmesi ve onun bir değer ifade edebilmesi için, insana, yaptıklarının karşılığını verme işini başka bir zamana ertelemiştir.” (Mâtürîdî, 2019a, 14/107).

²⁰ el-Hadîd 57/16 ve es-Saf 61/2-4; et-Tevbe 9/38; en-Nisâ 4/75.

²¹ Burada liân ayetleri ile kazf ayetine temas etmektedir. Bk. en-Nûr 24/7, 9, 12, 13 ve 23.

²² Allah’ın rahmetine göndermeler dikkat çekmektedir: “Sadece iman edip de öbür amelleri yapmayan kimse hakkında ne cennetin ne de cehennemin gerekeceğine dair kesin bir hüküm verilemez. Bu durumda izlenecek yol *Allah’ın rahmetini unutturmak*. Çünkü eğer iman eden hakkında cennet vâdinden bahsedilmeseydi o takdirde insanlar ümit keserdi.” (Mâtürîdî, 2019d, 17/340).

ortaya koymaktadır.²³ Zira ona göre iman vasfının adalet²⁴ niteliğinin yok olmasıyla ortadan kalkmadığını kanıtlayan bir delil de şu ayettir: “*Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip yaklaşır ve vasiyyette bulunmak isterse içinizden adil/dürüst iki insan şahitlik etsin.*”²⁵ Mâtürîdî’ye göre eğer her mümin, adl niteliğine sahip olsaydı Allah, ‘içinizden iki insan’ derdi. Çünkü ayetin başlangıcı müminlere hitap tarzında idi. Demek ki mümin adil/dürüst olabileceği gibi gayrı adil de olabilir.²⁶ Bu yolla da müminin adil olması ve olmamasının imkân dâhilinde bulunduğu anlaşılmıştır. “Sonuç olarak durumu sorulmadan, davranışları incelenmeden her müminin şahitliğinin kabul edilmesi gerekirdi. Oysa şahidin halini araştırma ve salt beyanlarla yetinmeme noktasında ümmetin icmâi söz konusudur.” (Mâtürîdî, 2013, 536). Bu yorumlardan Mâtürîdî’nin insanın adil olmamasını tolere ettiği anlaşılmamalıdır. Konuya iman-günah ölçeğinde baktığından burada sadece müminin adl niteliği ile iman niteliğinin ayrı olgular olduğu ve adl niteliği olmasa da iman vasfının devam etmesinin mümkünlüğüne işaret ettiği söylenebilir. İnsan, özgür olduğu için iman, inkâr ve eylemlerinden sorumludur. İmanı, inkârı ve ibadeti konusunda sorumluluğu Allah’a karşıdır. Bu yaklaşımıyla “*Kendilerine kitap verilenlerden Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, Allah’ın ve rasulünün yasakladığını haram saymayan ve hak dini din edinmeyenlerle, boyun eğerek kendi elleriyle cizye verecekleri zamana kadar savaşıں.*”²⁷ âyetini benzer bakış açısıyla ama farklı bir anlayışla yorumlar. İnsanların inançsızlığı onların öldürülme sebebi değildir. Çünkü inançsızlık suçu, özgür iradeyle işlenmiş bir suçtur. Allah’a karşı işlenmiş bir suçun cezasını, insan veremez, ancak Allah verebilir. Onun için kâfirler küfrü sebebiyle öldürülmez. Küfrün cezası ebedi cehennemde kalmaktır. (Mâtürîdî, 2006, 6/331).

Mâtürîdî “*Ey insanlar! Sizi tek bir nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkek ve kadın üretip yayan Rabbinizden sakınınız...*”²⁸ âyetinden hareketle kadın ve erkeklerin aynı özden yaratıldıkları, aralarında

²³ “İnsana kudret, irade ve eylem yapabileme yetilerinin verildiğini savunması, yine insanı dikkate alan, insana daha yakın bir Allah tasavvuruna sahip olduğunu göstermektedir.” (Coşkun, 2009, 35).

²⁴ Adalet niteliği erdemli ve dürüst olmayı yani kebir işlememiş olmayı ifade etmektedir.

²⁵ el-Mâide 5/106.

²⁶ Bilgemiz ‘mutlak günahkâr’ şeklinde kavramlaştırmaya gitmektedir. “Mutlak günahkâr, her yönüyle günaha batmış olan kişidir, o da kâfirdir. Mümin ve Müslüman olan kişi ise imanı var olduğu ve itaati günahından daha çok olduğu müddetçe mutlak günahkâr değildir. Bundan dolayı büyük günah işleyen bir mümin bu ayetin kapsamına girmez.” (Mâtürîdî, 2018f, 13/334).

²⁷ et-Tevbe 9/29.

²⁸ en-Nisa 4/1.

varlık açısından farklılık değil eşitlik olduğu sonucuna varır. Hiçbir insanın yaratılış ve nesep yönünden bir başkasına asla üstünlüğü yoktur. Aynı nefisten yaratılan kadın ve erkekler âdem olmakta birbirinin kardeşidirler. Ayrıca tevhide inanan insanlar, İslâmiyet'te kardeşirler. Yine ona göre insanlar farklı arzu ve tabiatlara sahiptirler. Çünkü insanlar tek bir arzu ve tabiatta yaratılmamıştır. Eğer insanların arzu ve istekleri aynı ve tek bir şekilde olsaydı gelişme/menâfi ve kültür/meârif yok olurdu. Üstelik insanlar, mümin ve Müslüman vasfını kazandıktan sonra, Arap olsun acem olsun, inançları açısından birbirine eşittir. Bu sebeple inananlar arasında imanları üzerinden fazilet sıralaması yapılamaz. İnsanlar arasındaki üstünlük özgür irade ve seçimleriyle işledikleri salih ameller, güzel ahlak ve insanlığa olan katkıları/meârif açısından olabilir. Bu niteliği insanlar, kendi iradeleri ile hayra yönelmek, iyilik yapmak ve ahlaklı davranmak yoluyla kazanabilir. (Mâtürîdî, 2006, 5/249; Kutlu, 2021, 277).

Mâtürîdî insan algısını peygamberler bağlamında da tartışmaktadır. Şöyle ki peygamberler ontolojik olarak insan ile aynı varlık yapısına sahiptirler. Gerçi peygamberlerin beşeri/insani tabiatlarının sahih bir biçimde değerlendirilememesinin uzun bir tarihinden söz etmek mümkün olmakla birlikte Kur'an'ın bu durumdan memnun olmadığı da bilinmektedir.²⁹ Mâtürîdî'nin peygamberlerin küçük günahları işlemesinin imkânından söz ederken, içerisinde yer aldığı gelenek bakımından radikal ve çarpıcı bir tespitte bulunduğu söylenebilir: "Küçük günahlar sebebiyle bile tekfir cihetine giden Haricilerin telakkisini reddeden bir husus da peygamberlerle velilerin de bu tür bazı günahları işlemiş olmalarıdır. Tekfire sebep teşkil eden bir günah ise nübüvvet ve velayet mertebesini iskât eder." (Mâtürîdî, 2013, 494). Mâtürîdî bu yargıyı dini konularda hüküm verirken Allah'ın çizdiği sınırların dışına çıkmak olarak ve dinde aşırılığa kaçan kimsenin akıbeti şeklinde değerlendirir. Diğer yandan Mâtürîdî, peygamberlerin dualarını, onların küçük günah işlediklerinin işareti şeklinde gördüklerini düşünmektedir. Allah muhtelif ayetlerde peygamberlerini kendisine yalvara yakara gizlice dua etmek, ümit ve korku ile niyazda bulunmak, kendilerinden sadır olan zelleler sebebiyle gözyaşı dökmek ve makamı ulûhiyyete arzı hal etmekle vasıflandırmış; onların dualarına icabet olduğunu ve taleplerinin yerine getirildiğini de haber vermiştir.³⁰

Mâtürîdî burada farklı bir açıdan konuya yaklaşır ve "peygamberlerin

²⁹ Kur'an'ın sahih peygamber tasavvuruna dair müstakil bir çalışma için bk. (Aydın, 2019, 39-56).

³⁰ Gönderme yapılan ayetler şunlar: Hûd 11/45-47; İbrâhim 14/35-41; eş-Şuarâ 26/83-89; el-Enbiyâ 21/83-84, 87-88; el-Kasas 28/16.

günahları hikmet açısından azaba sebep teşkil edebilir olmasa veya bu yüzden kendilerini azap endişesi sarmamış bulunsaydı onlar bu dua ve niyazlarında haddi aşmış, Allah’ı zulüm ve tecavüzle nitelemiş olurlardı. Bu ise zelle işlemekten daha büyük bir günahtır.”(Mâtürîdî, 2013, 495) tespitini yaparken, hem muhalifleri olan Mu’tezile ve Haricîlere reddiyede bulunur; hem de insan ve peygamber tasavvurunu anlamamıza yardım etmiş olmaktadır. Şöyle ki, peygamberler Allah’tan vahiy almanın dışında diğer insanlar gibi beşeri karaktere sahiptirler. Onların zelle şeklinde küçük günah işleme olasılığı onların peygamberlik niteliklerine herhangi bir hanel getirmemektedir. Nitekim Kur’an, yanlış peygamber tasavvuruna ilişkin cahiliyye bakış açılarını bize aktarmaktadır. Kur’an insan cinsinden peygamber göndermekle aslında insana olan lütfunu göstermiştir. Söz gelimi bu konuyla ilgili Âl-i İmrân 164. âyeti hakkında Mâtürîdî şu yorumlara yer vermektedir. “Allah’ın insanlara meleklere ve cinlerden değil de beşer türünden kişileri peygamber olarak göndermesinin büyük bir lütf sayılması, çeşitli açılardan açıklanabilir. 1. Her şey kendi özüyle ülfet eder. 2. Peygamberlerin Allah elçisi olduklarına dair mutlaka bir takım deliller ve mucizeler göstermeleri gerekir. Onlar, beşerin özünden ve türünden olmadıkları takdirde, mucizeleri ve delilleri muhataplarınca anlaşılır. 3. Melekler ve cinler gibi kendi cevherinden ve türünden olmayan yaratıkların bilgisine sahip olma gücü insanda yoktur. Bundan dolayı Allah peygamberleri insanlara, tanıyabilmeleri ve mucizelerinin ortaya çıkabilmesi için beşer türünden göndermiştir.”(Mâtürîdî, 2015b, 2/515). Mâtürîdî’nin “Küçük günahlardan ve sürçmelerden uzak kalabilen hiçbir insan mevcut değildir. Bu durumda küçük günahları abartan kimsenin bu telakkisinde güç yetirilemeyecek şeyle mükellef tutma problemi de bulunmaktadır.”(Mâtürîdî, 2013, 496) tespitinde, teklif-i mâ lâ yutâk konusuna gönderme bulunsada insan algısına dair olgusal, gerçeklikle mutabık bir anlayışın izlerini görmek mümkündür. Zira sürçmelerden uzak kalabilmek ne insan için ne de insan türünden seçilen peygamberler için mümkündür. Nitekim peygamberlerin başarısından da söz edebilmek ancak onların, sürçme/zelle işleme olasılığına rağmen iyiliği tercih etme ve bunu gerçekleştirme imkânlarıyla donanımlı olmalarıyla ve fiili olarak iyiliği seçmeleriyle mümkündür. Zelleyi kendilerinden nefyettiğimizde de insanlar için örnek olma keyfiyetinden söz etmek olası değildir. Dahası Mâtürîdî’nin meseleyi ele alması “günah işleyene gösterilen yaklaşım onun yaptığı eylemin meşrûlaştırılması, özendirilmesi veya buna teşvik edilmesi değil, günahkârın durumunu çok yönlü anlama ve rehabilite edilme yollarının aranması olarak görülebilir.” (Terzioğlu, 2018, 1066).

Yine ilk peygamber Hz. Âdem ile Hz. Havva kıssasında dile getirilen ağaca yaklaşma olayı üzerinde Mâtürîdî uzun açıklamalar yaparken bu kıssada iki problemin çözümüne işaret edildiğini belirtir. İlki, söz konusu edilen fiil Âdem ile Havva’dan iman niteliğini kaldırmamış ve işledikleri o fiilden sonra tekrar iman etmeye davet edilmemişlerdir. Hz. Âdem’in imtihana tabi tutulması meselesinde çözüme işaret edilen ikinci problem de şudur ki, kendisine uygulanan cezanın hiçbir yönü, Mutezile’nin ‘kebire’ diye isimlendirdiği eylemin herhangi bir yönüyle beraberlik arzemez. Mutezile bir damla şarap içmek, iffetli bir kadına zina iftirasında bulunmak sebebiyle iman niteliğini ortadan kaldırmaktadır. Mutezile’nin iddiasının yanlışlığı ortadadır. Ardından sözü edilen olaydaki hikmeti açıklarken insana yaklaşımının izleri hissedilmektedir. “Bu olay bütün insanlar için rahmet vesilesi olması amacına yöneliktir. Öyle ki işlenebilecek her türlü günah sebebiyle Allah’ın rahmetinden ümit kesmesinler ve yaratan ile yaratıkları arasındaki dostluk bağı kopmasın.” (Mâtürîdî, 2015a, 1/129).

Mâtürîdî insanı günah işleyebilen bir varlık olarak görürken iman ile amel ayrılığı konusunda net görüşlere yer vermekte³¹ böylece kendisinin tekfir ideolojisine değil ümit teolojisine yakın durduğu söylenebilir. Çünkü inançlar, baskı ve hâkimiyetin kurulamayacağı değerlerdir. Hiçbir yaratık başkasının inancına buyruk olma veya ona engel teşkil etme gücüne sahip değildir. İnançlar düşünce ve duygu alanına özgü davranışlardır. Bazı yönleriyle dilin inançlarla ilişkisi bulunmaktadır. Başkasının dilini kullanmak, imkân dâhilinde olmadığı gibi kalbi üzerinde hâkimiyet kurmak da mümkün değildir. Diğer yandan Mâtürîdî, günah işleme halini şeytana itaat olarak değerlendirmemektedir. Hatta günah işlemekle ilgili bu konum paradoksal biçimde Allah’ın kullarına yönelik bir lütfu olarak da görülebilir. Çünkü Allah bu durumun kendi psikolojik muhtevalarını fazlasıyla etkilediğini bilmiştir. Şöyle ki Allah, mümin kullarına günah işlemeleri halinde bile şeytana karşı düşmanlık duyma hissi vermiş, ondan daha sevimsiz bir mahlûkun bulunmadığı inancını lutfetmiş, şeytanın sevinç duyacağı davranışlardan daha ağır gelecek bir davranışın olamayacağı hükmünü onlara ilham etmiştir. Bu sebeple “Allah günahkâr müminleri iki şekilde affedilmeye layık kılmıştır. İlki dünyada şeytana itaat ve ibadette bulunma vasfını onlara nispet etmemesi; diğeri günahkâr kuluna bağışlanma

³¹ Mâtürîdî’nin düşüncelerini sistematik hale getiren ve bize aktaran Neseî de benzer bir tutumla iman-amel ayrılığına referans olarak istihfaf/hafife almaktan söz etmektedir. “Büyük günah işleyen fasık, inkâr ve istihfaf olmadan bunu yapmışa tasdik durumu devam eder.” (Neseî, 2003, 2/372). “İşlenen günah yapılan itaati yok etmez, ancak Peygamber’i hafife almak küfürdür, ondan Allah’a sığınırız.” (Mâtürîdî, 2019a, 14/75).

ve affedilme ümidini telkin etmesidir. Çünkü kul isyan halinde dahi şeytana düşman olmayı tercih etmiş ve âlemlerin rabbinin rahmetini ummuştur.” (Mâtürîdî, 2013, 557).

Mâtürîdî’nin insana dair açıklamalarından insan lehine daha pozitif ve insana daha çok alan tanıyan bir teoloji kurduğunu söyleyebiliriz. Nitekim vahyin amacının insana rehberlik etmek olduğunu hatırladığımızda bunun insan için ne kadar değerli olduğu anlaşılacaktır. Vahyin temel gayesinin insan olduğu tespitini Hanefî’den de takip edebiliriz. Her ne kadar Hanefî’nin tespitlerinin teolojiden ziyade antropolojiye yakın durduğu söylenebilirse de insana dair yaptığı vurgular bizim için önem taşımaktadır: “Vahiy, kastının insan, yönelişinin insanın çıkarı, Allah’ın insandan bir maksat, hayatından bir taraf, mutluluğundan bir hedef edindiğini, insan için insan diliyle meydana geldiğini, ilminin sözle döküldüğünü ve insan diliyle anlatıldığını, insanın durumuna göre biçimlendiğini, insanın gelişimine uygun olarak dönem dönem geldiğini ve sistemini insanın güçlerine göre şekillendirdiğini açıklar. Vahyin doğruluğunun delili, *bir iç doğruluktur*. Bu da onun aklen kabul edilmesi ve fiilen gerçekleştirilmesidir.” (Hanefî, 2000, 18).

2. 1. Büyük Günah Tartışmaları ve Toplumsal Barış

Büyük günah konusundaki düşüncelerine baktığımızda Mâtürîdî’nin konuya sosyal perspektiften yaklaştığı görülmektedir.³² Zira onun toplum tasavvurunda şer’î hükümlerin meşruiyeti toplumun maslahatlarına bağlıdır. Maslahatlar ortadan kalktığında, örf ve toplumsal ihtiyaçlar ile akli zorunluluklar, eskileri üzerinde tasarrufta bulunabilir ve yeni müeyyideler koyabilir. Kişilerin ve toplumların özgür iradeleri, Mâtürîdî’nin toplum tasavvurunda değişimin ve yenilenmenin ana dinamiklerini oluşturur. (Kutlu, 2021, 283).

Mâtürîdî ayetleri yorumlarken din kardeşliği olgusuna güçlü atıflar yapmaktadır. Mesela “*Kim bir mümini kasten öldürürse...*”³³ ayeti hakkında Kâ’bi’ye cevap verirken referans olarak “*Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılınmıştır.*”³⁴ âyetini zikreder ve şu değerlendirmede bulunur: “Müminlere kısasın farz kılınması kasten katil fiilini işlemeleri halindedir. İlâhi beyan katil fiilini işleyenler için iman vasfını sürdürmüştür. Allah beyanının devamında ‘*Kimin cezası (maktulun velisi olan) kardeşi tarafından bir*

³² Nitekim “İslam dininin ortaya koyduğu merhamet ve adalet prensibinin Müslüman toplumlarda örnek alınması, birbirlerine karşı muamelelerde uygulanması birçok sorunun çözümlmesine yardımcı olacaktır.” (Yalçın, 2021, 344).

³³ en-Nisâ 4/93.

³⁴ el-Bakara 2/178.

miktar bağışlanırsa...' buyurmak suretiyle katil için din kardeşliği kavramını sürdürmüştür. Ve nihayet Allah *'Bu rabbinizden bir hafifletme ve bir rahmettir.'* buyurarak katili yüce ve aşkın zâtının rahmetine ümit bağlamaya sevk etmiştir. Bütün bunlara rağmen katilin ebediyen cehennemde kalması isabetli olmaktan uzaktır." (Mâtürîdî, 2013, 528). Benzer şekilde "Eğer müminlerden iki grup birbirini öldürmeye kalkışırsa..."³⁵ ayeti hakkında Kâ'bi'ye şöyle cevap vermektedir. "Ayette birbirini öldürmeye kalkışan grupların barıştırılması emredildiği ve bunlar kardeş diye nitelendirildiğine göre irtidad manasının söz konusu olmadığı anlaşılmıştır. Allah'ın *'Saldıran tarafı öldürün!'* şeklindeki beyanı da saldırganın bilindiğini ve ortada ictihad diye bir fonksiyonun bulunmadığını gösterir." (Mâtürîdî, 2013, 540).

Yine müminlerin kardeşliğinden söz eden başka âyeti³⁶ yorumlarken kardeşliğe diğer ifadeyle sosyal barışa, birliğe ve beraberliğe yönelik tespitlerde bulunmaktadır: "Cenab-ı Hak bu ayette onlar için istiğfara izin verdiğine göre, bu, onların işledikleri günahların kendilerini imandan çıkarmadığını gösterir. Ayrıca âyet, onların arasında kardeşlik bağının var olduğunu da ifade etmektedir. Hepimiz biliriz ki öncelerle sonrakiler arasındaki kardeşlik, sadece dinde kardeşlik anlamındadır. Şayet onlar mümin olmasalardı kardeşliğin sürmesi anlamsız olurdu." (Mâtürîdî, 2019b, 15/84). Diğer taraftan Mâtürîdî'nin çözümlerinin rahmet eksensli bir dili benimsediği ve kullandığı bilinmelidir.

Bir dinin hedeflediği ve kurmaya çalıştığı insan profili önem arzeder. Diğer bir ifadeyle dinin inşa etmeye çalıştığı insan algısı, toplumsal barış ve istikrar bakımından önemli referans noktasıdır. Çünkü "inanç, insanı güzelleştirmelidir. Onu daha üretken, dayanıklı, olumlu ve hoşgörülü bir birey yapmalıdır. Evrenle, doğayla ve insan kardeşleriyle barışık bir dünyaya uyandırmalıdır. Doğru inançtan, yanlış davranış ve çarpık yaşamlar doğmaz. Yanlış inançtan, fenalık ve kötülük ortaya çıkar." (Evkuran, 2008, 80).³⁷

Birlik ve uzlaşma kavramları toplumların selameti ve istikrarı adına

³⁵ el-Hucurât 49/9-10.

³⁶ "Bunların ardından gelenler de 'Ey rabbimiz derler, bizi ve bizden önceki iman etmiş kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde iman edenlere karşı kötü bir düşünce ve duyguya yer bırakma. Rabbimiz! Kuşkusuz sen çok şefkatlisi, çok merhametlisin.'" el-Haşr 59/10.

³⁷ İnanç esaslarıyla hoşgörü ve sosyal barış arasında bir ilişkiden söz edilebilir. "Kur'an'da inanç esasları irrasyonel ve kör inancı şart koşan bir yapıdan uzaktır. Muharref Hıristiyanlıkta olduğu şekliyle sorgulamadan kabul anlamında kör inanç, tarihte bağnazlığı ve Ortaçağ boyunca görülen şiddeti üretmiştir. Kur'an'da insanın inanması beklenen şeyler, insanın mantığında ve vicdanında temelli bulan, bilgi temelli inanç ilkeleridir. Böyle bir itikad ise özgüven, anlayış ve Ortaçağ İslam tarihinde görüldüğü gibi hoşgörü üretir." (Özsoy-Güler, 1999, 173).

oldukça elzemdir. Bunun önemini Âşûr şöyle belirtmektedir: “Doğru düşünce, kardeşlik ve eşitlik ahlakı, özgürlük sevgisi, adalete saygı duygusunu kazandırıcı bir eğitimle yetişen bir millet, birlik meziyetiyle tanınmaya layık bir ümmettir. Birlik ve uzlaşma içinde olur. Tek bir vücut gibi görünür. Çok organlı ve duygulu görüntüsü vardır ama aynı duygu ve eylemi paylaşır.” (Âşûr, 2000, 175). Diğer yandan erken dönemlerden itibaren ideolojik ve siyasal sebeplerle üretilen ve gündemimizi meşgul eden tekfir söylemi “teistik anlamda İslam’ın temel felsefesine aykırı bir kültürdür. Bunun beslendiği kaynaklar zemin olarak kültürel, politik ve ideolojik iken daha sonra dogmatik bir doktrin olarak teolojik hale gelmiştir. Bu tarihsel tekfir tecrübesinin İslam’ın kapsayıcı temel hedefleriyle çeliştiği açıktır.” (Esen, 2011, 109). Tekfir ve dalâletle suçlamak, beraberinde ayırmayı getirdiği gibi düşünce özgürlüğünde de kısıtlamaya yol açmaktadır. “Bir meselede farklı düşünenlerin ve yeni bir yorum yapanların bu durumlarını küfürle, dalâletle ya da bid’atle nitelemek, Müslümanların birlik ve bütünlüğüne zarar verdiği gibi düşünce hayatını da kısırlaştırmaktadır.” (Gündoğar, 2017, 515). Bu noktada Mâtürîdî’nin günahkâra karşı tutumlarının pratik hayat açısından sonuçları dikkat çekicidir. Şöyle ki pratik hayatta küfrün neticesi çok ağırdır. Bu suçu işleyen kimsenin karşılaşacağı hukuki sonuç son derece vahimdir. “İnsanlar, her an günah işleyebildiklerine göre, her günaha küfür muamelesi yapmak dini, hayatın dışına çıkarmak demektir. Ayrıca günah işleyene tekfir açısından yaklaşmanın İslam toplumunda fitne, husumet ve kavga sebebi olacağı da aşîkârdır.” (Bebek, 1998, 200).

İnsan topluluklarının barış ve huzur içerisinde yaşamaları tabii ve arzulanan bir durumdur. Bunu insanların ürettikleri hukuk, örf ve siyasal sistemlerinde izlemek mümkündür. Bakara Sûresinin 208. âyetinde Allah şöyle buyurur. “*Ey iman edenler! Hepiniz birden barış ve selamet yoluna girin. Şeytanın adımlarını izlemeyin. Unutmayın ki o sizin apaçık düşmanınızdır.*” Ayette geçen *slm* ifadesi iki şekilde okumaya elverişlidir. *Silm* okuyana göre manası İslam’dır, *selm* diye okuyana göre ise barış demektir. (Mâtürîdî, 2015a, 1/443). Toplumsal birlik ve beraberliğe güçlü vurgularda bulunan bir ayette Allah şöyle buyurmaktadır: “*Hep birlikte Allah’ın ipine sınıksız yapışın; bölünüp parçalanmayın. Allah’ın size olan nimetini hatırlayın. Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah gönüllerinizi birleştirdi ve O’nun nimeti sayesinde kardeş oldunuz...*”³⁸ Bu ayette geçen *Allah’ın ipi* hakkında Mâtürîdî muhtemel yorumlarda bulunurken toplum vurgusu dikkat çekmektedir: “İbn Abbas’tan

³⁸ Âl-i İmrân 3/103.

rivayet edildiğine göre Allah'ın ipinden maksat Müslüman toplumdur. Zira önceki ümmetler ancak tefrikaya düşmeleri sonucu helak olmuşlardır. Allah birlik olmayı emretmekte ve tefrikayı yasaklamaktadır. Zaten bütün Müslümanlar tek bir topluluktur." (Mâtürîdî, 2015b, 2/419). Yine birçok ayet toplumlar arası ilişkilerde barışın esas alındığını göstermektedir. (Yaman, 2009, 486). "Eğer barışa yanaşırlarsa sen de yaş ve Allah'a güven; O her şeyi iştirindir ve bilendir."³⁹ âyetini Mâtürîdî, "karşı taraftan talep geldiğinde antlaşmayı bozmaları halinde bu durum seni barıştan alıkoymamalıdır ve Allah'a güvenilmelidir zira onların ihanetinden ve antlaşmayı bozmalarından korkmamak gerekir. Çünkü Allah seni korur ve sana yeter." (Mâtürîdî, 2017a, 6/275) şeklinde yorumlamaktadır.

Mâtürîdî akılcı-hadari din söyleminin temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu söylemin en önemli özelliği, problem çözücü, özgürlükçü, eleştirel ve sorgulayıcı bir zihniyeti temsil etmesidir.⁴⁰ İstikrar içinde değişime açık bir zihniyete sahip olan Mâtürîdî, bu din algısıyla dinin temel ilkelerine vurgu yapmış ve bunun üzerine sistematik akli koymuş, akliliği ve insaniliği esas almak suretiyle vahyi yorumlama yolunu benimsemiştir. (İşcan, 2015, 249).

Sünni kelâm'ın diğer önemli ismi Eş'ari de tekfir konusunda ihtiyatlı bir dil kullandığında onun da dinin kuşatıcı ve kapsayıcı doğasına ilişkin pozitif tutum takındığı söylenebilir. "İnsanlar yani Müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından sonra birçok hususda ihtilaf ettiler. Böylece çeşitli fırka ve gruplara ayrılarak birbirlerini sapıklıkla, yanlış yolda olmakla suçladılar. Şu kadar var ki İslâmiyet bütün bu fırkaları sinesinde toplamakta ve hepsine şâmil bulunmaktadır."(Eş'ari, 1980, 2). Ayrıca "Ehl-i Sünnet mütekellim ve fakihlerinin büyük çoğunluğu, dine ait olduğu kesin olarak bilinen, zarûrât-ı diniyye dışındaki itikâdi ihtilaflar yüzünden fırkaların tekfir olunamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir."(Özler, 2010, 107) şeklinde dile getirilen değerlendirmeler de daha olumlu bir teolojik dil kullanma doğrultusundaki hassasiyetler olarak okunabilir. Bu nedenle Mâtürîdî'nin de benimsediği şekilde, hakikatin kimsenin tekelinde olmadığını bilinci içinde

³⁹ el-Enfâl 8/61.

⁴⁰ Kutlu, "Mâtürîdî'nin dini bilgi üretme ve dini-toplumsal sorunları çözümlemedeki akılcı yöntem ve yaklaşımının oluşmasında birinci derecede akla, istidlale, nazara vurgu yapan ayetleri ve Hz. Peygamberin uygulamaları; ikinci olarak tarihi toplumsal yapıyı ve değişim sürecinde toplumun maslahatını göz önünde bulundurarak hukuki-siyasi sorunları çözümleyen Hz. Ömer'in yaklaşımı ve üçüncü olarak şeri hükümleri illeten ziyade maslahata dayandıran ve dini sorunların çözümünde akla büyük bir nüfuz alanı tanyan Ebû Hanife'nin akılcı yönteminin etkili olduğunu" düşünmektedir. (Kutlu, 2012, 550).

hareket edildiğinde herhangi bir yoruma körü körüne teslim olunmayacaktır. Daha da ötesinde kişinin “aradığı hakikat ona zaman zaman kendisini bile aşması gerektiğini öğütler. Yine ona dogmatizm ve kibre karşı çıkmaya ve bilgi konusunda tevazulu ve alçakgönüllü olmaya sevk eder.” (Öğük, 2020, 96).

Büyük günah işleyenler hakkında özgün fikirleri bulunan Mürcie’nin ulaştığı sonuçların toplumsal barışa katkı sunduğu söylenebilir.⁴¹ Zira amel eksikliği sebebiyle insanları küfürle tekfir eden Hariciler İslam dünyasında ciddi gerilimlere ve karışıklıklara sebebiyet vermişlerdir.⁴² Bu sosyal vasatta Mürcie’nin çözümlenmeleri daha da anlam kazanmaktadır. Onların ulaştığı sonuçlara göre büyük günah işleyen günahkâr/fâsık olmakla beraber gerçek mümindir. Kible ehlinde hiç kimse büyük günah işlediği için tekfir edilemez. Bu kapsayıcı hüküm diğer ekoller tarafından da dikkate alınmıştır. “Mürcie’nin kible ehlinde hiç kimsenin günahı dolayısıyla tekfir edilemeyeceği şeklindeki uzlaşmacı tutumu pratikte genel olarak Ehl-i Sünnet tarafından da benimsenmiştir.” (Kutlu, 2000, 111). İslam düşüncesinin önemli sorunlarından birisi de problem çözmek için var olan dinin, bir problemin kaynağı haline getirilmesidir. Oysa “din, insanın insanlığını en iyi şekilde gerçekleştirebilmesi için bir araçtır. Din, insan hayatına anlam kazandırmak, toplumun birlik beraberliğini sağlamak, toplumsal barışın gerçekleşmesine katkıda bulunmak için vardır.” (Onat, 2009, 142). Tanrı’nın iradesinin bir sonucu ve açılımı olarak tarihte yer tutunan “din, anlamını Tanrı-dışında bulur. Ve tüm açıklamaların odağında insan vardır. Din, Tanrı’nın tek taraflı ve kendisi için yaptığı bir konuşma değildir. Muhatabının anlaması ve yerine getirmesi beklenen ve bunun da mümkün olduğu bir anlam ve yükümlülükler bütünüdür din.” (Evkuran, 2019, 85).

Mâtürîdî’nin İslami değerlere samimiyetle inanan, fakat içten ve dıştan gelen etkiler sebebiyle davranışlarında küçük veya büyük hatalar işleyen

⁴¹ Bu tespitemizi Mâtürîdî’nin dini anlayışlara bakışında test etmemiz mümkündür. “Mâtürîdî yaşadığı toplumun mâşerî vicdanında ma’kes bulan ulûhiyet anlayışını Kur’an’ı esas alarak ve İslam dairesi içinde kalarak sistematik bir şekilde dile getirmiştir. Bu anlayış, onun çoğulculuk bağlamında şirki ifade etmeyen dini anlayışlara karşı dengeli ve hoşgörülü bir şekilde yaklaşmasına imkân sağlamıştır.” (Sarıkaya, 2012, 114).

⁴² Teolojik farklılaşmaların şiddete dönüşme potansiyeline sahip olduğunu tarihsel tecrübemizden/hafızamızdan biliyoruz. “Teolojik tartışmaların bir aşamadan sonra politik şiddete ve baskıya dönüştüğü tarihsel bir gerçektir. Bir dinin mensupları farklı dini kimliklerin hırçın rekabetleri altında toplumsal barışın kaybolup gitmesini önlemek zorundadırlar. Eğer din içinde teolojik bir formülle bu başarılabilirse, en kalıcı ve sağlam bir çözüm ortaya konulmuş olur.” (Evkuran, 2019, 83).

insanları din dışı saymanın, ilahi rahmeti daraltmaktan⁴³ başka önemli sakıncalar doğurmasından da söz eden Topaloğlu, bunu ‘velâyet-i iman’ kavramsallaştırmasıyla ifade ederken, toplumsal barışa ve istikrara değinmektedir. “Bu sakıncaların başında ‘velâyet-i iman’ın zâil olması gelir. Zira kişi, İslam’ın temel ilkelerine inanmak suretiyle Müslüman toplumun içinde doğumundan ölümüne kadar birçok hak ve saygınlığa sahip olur. Onun, işlediği hatalar sebebiyle dünyevi cezalara çarptırılması ‘velâyet-i iman’ statüsünü değiştirmez. Özellikle Harici anlayışa göre, davranışlarında dini açıdan hatalı olan kişinin toplum dışına itilmesi, İslam’ın büyük özen gösterdiği birlik beraberlik düzenini bozar; toplumu, dışlayan ve dışlanan zümrelere ayırır.” (Topaloğlu, 2012, 215).⁴⁴ Kaldı ki tarihsel, toplumsal, kültürel, düşünsel ve duygusal süreçleri birbirinden farklılık gösteren insanların, yaşama ve yaşamı devam ettirme biçimlerine ilişkin farklı yargılar/hükümler geliştirmelerini yadırgamamak gerekir. “Dini doktrinin inananlar arasında yaratmayı amaçladığı birlik, kolektif kimlik ve aidiyet birliğidir. Her konuda aynı fikirde olmaları gerekmez.⁴⁵ Hz. Peygamber’e nispet edilen ‘Ümmetimin ihtilafı rahmettir.’ sözü, farklılıklarımıza rağmen bir(lik) endişemizin olmasına dikkatimizi çekmektedir. Bu, farklı da olsak veya farklı süreçleri yaşıyor da olsak bir olmaya davettir.” (Düzgün, 2017, 141). Farklılıkları zenginlik olarak gören din anlayışının Mâtürîdî’nin yaşadığı ve yetiştiği kültür çevresinin etkisiyle gelişiminden söz edilebilir. “Bu din anlayışında yaratılanlarda Allah’ın rahmet sıfatının eserini görme ve Allah’ın herkese karşı adaletli davranma emri, Mâtürîdî’de bütün yaratılanları hoş görme, yaratılıştan dolayı kendilerine hak ettikleri değeri

⁴³Mâtürîdî “De ki: Ey kendi aleyhlerine günahla haddi aşan kullarım! Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin.” (ez-Zümer 39/53) ayetini iki şekilde yorumlar: “İşledikleri büyük günahlarla haddi aşan kullar Allah’ın rahmetinden ümidi kesmemelidir. Zira O’nun başıslamayacağına inanmanız daha büyük bir günahdır. Çünkü bunlardan biri insanın kendi şahsı ile ilgili iken diğeri Allah’ın rahmeti ve lütfuyla ilgilidir. Diğeri siz büyük günah işlemekte aşırı gitseniz bile hayatta iken tövbe ettiğiniz ve onlardan vazgeçtiğiniz takdirde O’nun rahmetinden ümit kesmeyiniz.” (Mâtürîdî, 2008, 12/354).

⁴⁴ Benzer bir biçimde iman tartışmalarıyla Müslümanların birliğinin doğrudan ilişkisine dair yapılan bir çalışmada, Ebû Hanîfe’nin imanda eşitliği savunarak ümmetin birliğini temin etmeye çalıştığı savunulmaktadır. Bu yönüyle imanda eşitlik, ayrışan ve tefrikaya düşen Müslümanların birliği için önem taşımaktadır. (Akın, 2022, 278).

⁴⁵ “Hoşgörüyü iki ayrı ahlaki yargıya dayanır. İlki, tek bir davranış biçimini veya inançlar kümesini uygun görmemektir; ikincisi kişinin kendi görüşlerini diğerlerine dayatmasını maksatlı olarak reddetmektir.” (Heywood, 2012, 181). Hatta İslam toplumlarında katı, tekeli ve şiddeti körükleyen yaklaşımlardan uzaklaşıp Mâtürîdî’nin birleştirici, bütünleştirici, realiteye mutabık ve hoşgörüyü esas alan yaklaşımları hâkim kılınabilirse mevcut çatışma sebeplerinin azalip, tekfir ve ötekileştirici söylemlerin önüne geçilmiş olabileceği dile getirilmektedir. (Öğük, 2012, 740).

verme, her şeyi yerli yerine koyma şeklinde tezahür etmiştir.” (Sarıkaya, 2012, 121). Söz gelimi Nahl Sûresinin 90 numaralı ayetinde yer alan *ihsan* terimini açıklarken inkârcularla yapılan savaşların onları helak etme amaçlı olmadığı şeklinde olumlu bir bakış açısına sahiptir. İlgili ayette yer alan ihsanı izah ederken şöyle bir yorumda bulunur. “İhsan, kul ile halk arasındaki işlerde de anlaşılabilir. Kendisi için sevdiğini halk için de sevmesidir. Eğer bu açıklamaya düşmanla aramızda gerçekleşen savaşlar sebebiyle itiraz edilirse cevabımız şöyle olur. Savaşlarda kâfir olan düşmanı helakten ve ebedi azaptan kurtarma talebi vardır. Bu bizim kendimiz için de sevdiğimiz bir akıbetidir. Bir kimsenin bizi tehlikeden kurtarmaya çalışmasını severiz. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: ‘Biz seni âlemlere ancak rahmet olarak gönderdik.’⁴⁶” (Mâtürîdî, 2006, 8/178). Benzer şekilde “Rabbinin yoluna hikmetle, güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin rabbın yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.”⁴⁷ Ayetin son kısmında geçen sapanların gerçekte kim oldukları bilindiği halde vahyin, isim vermeyerek sadece imada bulunmasını Mâtürîdî anlamlı ve yerinde bulmaktadır. “Bu beyanda onların sapıklığa nispet edilmesi işaret ve kinaye yoluyla olup açık ifadelerle değildir. Çünkü Allah, rasûlüne öğrettiği ve yapmasını emrettiği güzel muameleden dolayı açıkça ‘Siz Allah’ın yolundan saptınız’ buyurmadı. Çünkü bu ifade tarzı kabul edilmeye daha yakın, kalpleri daha çok meylettirici ve daha etkileyicidir.” (Mâtürîdî, 2006, 8/219). Bu yorumlar göstermektedir ki, Mâtürîdî kullanılan din dilinin toplumsal bakımdan sonuçlarını da dikkate almaktadır. Dolayısıyla yargılayıcı, dışlayıcı, ötekileştirici bir din anlayışını ve din dilini benimsemediği anlaşılmaktadır. Daha kuşatıcı, kapsayıcı, empati yeteneği güçlü, merhameti içeren bir dilin sosyal bakımdan da toplumun birliğine ve istikrarına güçlü katkılar sağlayacağı müsellemidir.

Sonuç

Geleneğimizin ürettiği disiplinlerin ve üretilen bilgilerin tarihte kalmalarına razı değilsek, üretilen bilgilerin günümüz sorunlarının çözümünde elverişli olmaları için çalışmalar yapılmalıdır. Söz gelimi İslam geleneğinde yer alan ekollerin iman-amel ilişkisine dair dile getirdiği düşünceler ve çözümler bilinmektedir. Günümüzde araştırmacıların üretilen bilgileri çağımızın sorunlarıyla yüzleştirmeleri beklenmektedir. Bir örnek olmak üzere iman-amel ilişkisine dair elde edilen bilgilerden hareketle Mâtürîdî’nin insan tasavvuruna ulaşmayı ve iman-amel ayrılığı sonucunun

⁴⁶ el-Enbiyâ 21/107.

⁴⁷ en-Nahl 16/125.

toplumsal barışa ve istikrara ne gibi katkıları olduğu araştırılmıştır.

Teolojik yapıların ve dinlerin insan tasavvuru oldukça önemli ve belirleyicidir. Zira günümüz insanı doktrinlere oldukça pragmatist sâiklerle yaklaşmakta, adeta doktrinın kendisine neler vâdettiğine odaklanmaktadır. Bundan ötürü teoloji yapılırken ürettiği insan algısı merkezi öneme sahiptir. Çünkü çağdaş insan üretilen teolojik sistemler üzerinden anlam arayışında bulunmakta ve sorularına makul, tutarlı, sorun çözücü ve ikna edici cevaplar aramaktadır. Üzerinde araştırmalarda bulunduğu dinin kendisine neler vâdettiğini merak etmektedir.

Öte yandan elde edilen bilgilerin sosyal bakımdan barışa, birliğe, düzene ve paylaşımına mı; yoksa ayrılığa, belirsizliğe, kaosa mı yol açtığı küreselleşen dünyamızda hayati öneme sahiptir. Artık kendi içine kapanarak bir nevi gettolar halinde yaşamak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla imanla ilgili konularda ulaşılan sonuçların monist/tekçi bir anlayışa mı yoksa temel sabitelerin de saptandığı çoğulcu anlayışa mı imkân verdiği, toplumsal istikrar bakımından ve küresel ölçek bakımından önemli başlıklardır. Bu manada Mâtürîdî'nin daha kapsayıcı, kuşatıcı ve pozitif bir formülasyona/teolojiye ve söyleme sahip olduğu söylenebilir. Amelin imandan ayrı bir olgu olduğunu düşünmesi ve küfür sebebiyle insanların cezalandırılmayacağını, bu cezanın ancak Allah tarafından verilebileceğini savunması, bir arada yaşama kültürüne önemli bir katkı şeklinde değerlendirilebilir.

Konuya Mâtürîdî'nin *hikmet* felsefesinden de bakıldığında bu yaklaşımının sisteminin bütününde neye tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Mâtürîdî'nin imanla ilgili açıklamalarında sadece nasstan hareket etmeyip rasyonel, olgusal, sosyolojik ve antropolojik yaklaşımla temellendirmeler yaptığı görülmektedir. Aynı zamanda hikmete fazlaca göndermelerde bulunması; insan ve toplumun maslahatına yer vermesiyle insanı ihmal etmeyen bilakis insanın sorumluluğunun, yetkinliğinin ve denenmesinin önemsendiği ve yer verildiği bir teolojiye yakın olduğunu da göstermektedir.

Mâtürîdî yaşadığı dönemin dini ve felsefi akımlarıyla yüzleşmiştir ve onlarla polemiklere girmiştir. Hesaplaştığı düşünsel sorunlara duyarsız ve ilgisiz kalmamış aksine problemlere kendi metodolojisinde ve perspektifinde rasyonel ve ikna edici cevaplar vermiştir. Mâtürîdî'yi yeniden okuyarak, temellerini attığı kelâm sistemini daha da ileriye taşıyarak çağdaş meydan okumalara ve güncel sorunlara cevaplar üretebilecek kabiliyette dinamik bir teolojik dil inşa edilmelidir.

Düşünürümüzün peygamberler hakkında onların hata işleme olasılığına dair görüşlerine bakıldığında sadece peygamber tasavvurunun değil insan algısının da temel dinamiklerini öğrenmiş oluyoruz. Bu noktada onların beşeri karakterlerine atıflar yapması ve Allah’ın rahmetinin daraltılmamasının dile getirilmesi önemlidir. Diğer yandan iman-amel konusunda ya da günahkarlar hakkındaki tutumları da pratik hayat açısından önemli sonuçları gündeme taşımaktadır. Çözümlemelerine baktığımızda insan ve toplumun maslahatını temele aldığını ve öncelediğini görmekteyiz. Bu yaklaşım kendisini takip eden gelenek bakımından sürdürülmeli; toplumun ve insanın maslahatını önceleyen, vahyin temel sabitelerini ve temel amaçlarını da gözetilen bir din anlayışının ve din dilinin geliştirilmesini gerekli kılmaktadır.

Kaynakça

- Âşûr, Muhammed Tâhir Bin. *İslâm İnsan ve Toplum Felsefesi*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2000.
- Akın, Murat. "Ebû Hanîfe'nin İmanda Eşitlik Görüşü ve Sosyal Hayata Yansımaları". *Kader Dergisi* 20/1 (2022), 263-280.
- Aydın, Muhammet. "Kur'an'da Peygamber Tasavvuru". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2019), 35-60.
- Bebek, Adil. *Mâtürîdî'de Günah Problemi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1998.
- Coşkun, İbrahim. "Mâtürîdî Düşünce'de Allah-İnsan İlişkisi". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 2/4 (2009), 17-46.
- Demir, Osman Nuri. *Mâtürîdî'de İnsan Tasavvuru*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Düzgün, Şaban Ali. *Dini Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Esen, Muammer. "Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 97-110.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. nşr. Hellmut Ritter. Wiesbaden: 1980.
- Evkuran, Mehmet. *İslam Kelâmında Zihniyetler, Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Selefilik Üzerine Tezler*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Evkuran, Mehmet. *Siyasal Kültür ve Kimlik Sorunu*. Ankara: Yarım Elma Yayınları, 2008.
- Gündoğar, Hamdi. "İman ve Küfrün Gölgesinde Büyük Günahın Yorumu". *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar. I. Cilt*. Haz. Fikret Karaman. 515-528. Malatya: Malatya İlahiyat Vakfı Yayınları. 2017.
- Hanefî, Hasan. *İslam Kültüründe İnsan ve Tarih Eleştirel Bir Bakış*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Heywood, Andrew. *Siyasetin Temel Kavramları*. çev. Hayrettin Özler. Ankara: Adres Yayınları, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Gelenekten Geleceğe İslami Düşünce'de Yenilik*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

- Kutlu, Sönmez. “Mâtürîdî’de İnsan ve Toplum Tasavvuru: Özgür İrade”. *Matürîdî Kayıp Aydınlanmanın İzinde*. ed. Şaban Ali Düzgün. 274-304. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Kutlu, Sönmez. “Mâtürîdî Akılcılığı ve Bunun Günümüz Sorunlarını Çözmeye Katkısı”. *Büyük Türk Bilgini İmâm Matürîdî’nin ve Matürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*. ed. İlyas Çelebi. 549-575. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Kitâbü’t-Tevhîd*. Açıklamalı tercüme. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Te’v’îlâtü’l-Kur’ân*. nşr. Bekir Topaloğlu vd. I-XVII. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2010.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mahmud. *Te’v’îlâtü’l-Kur’ân Tercümesi*. ed. Yusuf Ş Yavuz. çev. B Topaloğlu. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1/2015a); çev. Bekir Topaloğlu-Kemal Sandıkçı. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2/2015b); çev. Fadıl Aygün. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 6/2017a); çev. S. Kemal Sandıkçı. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 12/2018e); (İstanbul: Ensar Neşriyat, 13/2018f); (İstanbul: Ensar Neşriyat, 14/2019a); (İstanbul: Ensar Neşriyat, 15/2019b);. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 16/2019c); (İstanbul: Ensar Neşriyat, 17/2019d).
- Nesefî, Ebu’l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tabsiratü’l Edille fî Usûli’-d-Dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Ankara: DİB Yayınları, 2003.
- Onat, Hasan. *Türkiye’de Din Anlayışında Değişim Süreci*. Ankara: Kökler ve Değerler Yayıncılık, 2009.
- Öge, Sinan. “İnsan Hakları İhlalinin Dini-Ahlaki Adlandırması: Büyük Günah”. *İnsan Hakları ve Din. Sempozyum-Bildiriler*. (15-17 Mayıs 2009). Düzenleyen. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. 177-188. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Öğük, Emine. “İmâm Mâtürîdî’nin Hak ve Hakikat Tasavvuru”. *Tokat İlmîyat Fakültesi Dergisi*. 8/1 (2020), 72-98.
- Öğük, Emine. “Mâtürîdî’nin Ulûhiyyet Düşüncesi Ekseninde Tabiata ve İnsana Dair Temel Mesajlar”. *Diyanet İlmi Dergi*. 58/2 (2022), 695-744.

- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'an*. Ankara: Fecr Yayınları, 1999.
- Sarıkaya, Saffet. "Mâtürîdî'nin Din Anlayışında Hoşgörü (Diğer Din ve Mezheplere Bakışı)". *Büyük Türk Bilgini İmâm Matürîdî'nin ve Matürîdîlik Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı (22-24 Mayıs 2009)*. ed. İlyas Çelebi. 108-122. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Şaşa, Mehmet. "Büyük Günah Meselesi Bağlamında İnsanın Ahlakiliği Problemi". *Ahlak ve Din Disiplinlerarası Bir Yaklaşım*. ed. Hasan Yerkazan. 5-69. Ankara: Sonçağ Akademi Yayıncılık, 2021.
- Terzioğlu, Hülya. "Mâtürîdî'de Hikmet ve Rahmet Bağlamında Günahkârın İmâni Durumu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 11/55 (Şubat 2018), 1059-1067.
- Topaloğlu, Bekir. "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin Kelami Görüşleri" ed. Kutlu, Sönmez. *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. 193-220. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Tunç, Cihad. "Kelâm İlminde Büyük Günah Meselesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 23 (1978), 325-342.
- Türkgülü, Mustafa. "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar". *Diyanet İlmi Dergi*. 36/4 (2000), 63-88.
- Uğur, Hakan. "Büyük Türk Müfessir İmam-ı Matürîdî'nin Te'vîlât'ında Büyük Günah Kavramı". III. *Uluslararası Hamza Nigari Türk Dünyası Kültürel Mirası Sempozyumu/Bildirileri (17-18.05.2017)*. Azerbaycan. ed. F Halilli-M. Hakverdioğlu. 678-690. Şamahı, Azerbaycan, yy. 2012.
- Yalçın, Ebubekir. "Tebşiratü'l-Edille'de Büyük Günah Meselesi". *Diyanet İlmi Dergi*. 57 (2021), 317-348.
- Yaman, Ahmet. "Sulh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/485-489. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Yeprem, Mustafa Saim. *Mâtürîdî'nin Akâde Risâlesi ve Şerhi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.